

6.Тақырып. Құқықтық мемлекет және азаматтық қоғам. Билікті бөлу жүйесі қалыптастырудың мәселелері.

Мақсаты: құқықтық мемлекеттік ұғымын,оның белгілерін анықтау және азаматтық қоғамның түсінігін ашу.

Құқықтық мемлекет және азаматтық қоғам.Құқықтық мемлекет дегеніміз жеке адам және қоғам мүддесін қорғайтын, заң үстемдігі мен құқық принциптеріне негізделген мемлекет. Құқықтық мемлекетті қалыптастыру ісі қоғамды демократияландыруға, құқықтық тәртіптің және заңдылық принциптерінің сақталуына негізделеді.

Құқықтық мемлекет – басқаша түсіндірсек ол жеке тұлға мен қоғамның құқықтары мен бостандықтарының құқықтық қорғалуын өзінің негізгі мақсаты етіп қойған мемлекетті айтады. Бұл мемлекет өз мақсатын орындауда төмендегідей қағидаттарға сүйенеді:

- а)құқықтың басымдылығы;
- б)адам мен азаматтың құқықтық қорғалуы;
- в)мемлекеттік биліктің бөлінуі;
- г)заң үстемдігі;
- д)құқық пен заңның тұтастығы;
- е)мемлекет пен жеке тұлғаның өзара жауаптылығы;
- ж)азаматтық қоғамның орнауы;
- з)қоғамның құқықтық мәдениетінің жоғары болып, оның құқықтық санасы деңгейінің биікке көтерілуі;
- и) соттардың тәуелсіздігі;
- к) антимонополиялық құрылымдардың тұрақты түрде қызмет істеуі.

Құқықтық мемлекетте барлық субъектілер өз әрекеттері бойынша жауапты және құқықтық теңдікті сақтай отырып құрылуы тиіс. Сондықтан құқықтық мемлекетте субъектілердің әрекет ету қағидаттары төмендегідей болады:

а) "Заңда тікелей көрсетілген әрекеттерге ғана рұқсат берілген" қағидат мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғаларға ғана қатысты болып келеді.

б) Құқық субъектілерінің қайсысына болсын атап-атап көрсеткенде азаматтар, заңды тұлғалар мен басқалай да шаруашылық субъектілеріне қатысты "заңмен тікелей тыйым салынбағанның бәріне рұқсат етілген" қағидаты басшылыққа алынады.

Адам және азамат құқықтары мен бостандықтары ең толық түрде қамтамасыз етудің тиісті жағдайларын жасау, сондай-ақ билікті асыра пайаалануға, оның диктатураға, деспотияға өзгеріп кетуіне жол бермеу үшін мемлекеттің билікті дәйекті түрде құқық арқылы шектеп отыруы – құқықтық мемлекеттің мақсаты болып табылады.

Елдегі атқарылатын барлық істер мен әрекеттерінде заң мен құқыққа жүгінетін қиялдағы мемлекет құқықтық мемлекет идеясы ежелден бері бар екендігін Платон өзінің "Заңдар" деген диалогіндегі "Заңы пәрменсіз және оның өзі әлде біреудің билігінде кеткен мемлекеттің жуық арада күйрейтініне сенімім кәміл. Ал, заңы - әміршілердің билеушісіне айналған және олар заңның құлы болған мемлекет есен-сау болады және ондай мемлекетке игіліктердің қандайын болса да құдайдың үйіп-төгері айдан анық деп есептеймін" деп түйіндегенінен пайымдаймыз.

Францияның ұлы ойшылы Ш.Л. Монтескье өзінің "Заңдар рухы туралы", "Заң рухы туралы қорғаныш" деген еңбектерінде, ағылшын философы Дж.Локк өзінің "Мемлекетті басқару туралы екі трактаты" атты шығармасында, неміс философтары Кант "Құқық туралы ілімнің метафизикалық бастаулары" деген еңбегінде, Ф.Гегель "Құқық философиясы" деген еңбегінде құқықтық мемлекеттің негізгі қағидаттарын тұжырымдаған болатын.

Зорлық-зомбылықтарға, диктатура мен тиранияның орнауына жол бермеу мақсатындағы құқықтық мемлекеттің ең басты қағидаты билік бөлінісі болып табылады.

Билік бөлінісі қағидатының ең басты талабы саяси бостандықтарды нығайтуға, заңдылықты қамтамасыз етуге, қайсыбір әлеуметтік топтың, мекеменің, немесе жеке адамның өздеріне берілген билікті асыра пайдалануына жол бермеуге бағытталады. Осы талаптың орындалуы мемлекеттік билікті *заң шығарушы* (халық сайлаған және заң қабылдау арқылы қоғамның даму стратегиясын жасауға тиісті болып келетін), *заң атқарушы* (биліктің өкілді органдары тағайындаған және қабылданған заңдарды жүзеге асыру мен жедел шаруа істерімен айналысатын) және *сот* (құқықты қалпына келтіру мен кінәлілердің әділ жазалануына кепіл болатын) тармақтарына бөлу арқылы іске асырылады.

Есте болатыны мұндағы әрбір билік өз алдына дербес және бір-бірін тежейтін бола тұра - өздерінің қызметтерін ерекше органдар жүйесі және тежемелік әрі тепе-теңдік жүйелері түріндегі айрықша нысандар арқылы жүзеге асырып отыруы тиіс.

ҚР Конституцияда бекітілген *"тежемелік әрі тепе-теңдік"* жүйесі нақтыланған мемлекеттік билікке заң қабылдау, атқарушы және соттарға қатысты құқықтық шектеулердің жиынтығы болып табылады. Мысалы, заң қабылдау билігіне қатысты *"тежемелік әрі тепе-теңдік"* жүйесінде Президент үлкен роль атқарады, әсіресе бұл *"заң қабылдау билігі"* асығыс шешім қабылдағанда Президент кідірте тұру *ветосы* құқығын қолданады. Ал енді атқарушы билікке қатысты тежемелерге Президент *билігінің мерзімі, Президентке импичмент жариялау, Үкіметке сенімсіздік* білдіру вотумы жатады.

Парламент тарапынан болатын тежемелерге атқарушы органдардың жауапты қызметкерлеріне заң қабылдау құрылымдары құрамына

сайлануға, коммерциялық істермен айналысуға *тыйым салу* ветолары жатады. Сот билігіне Конституцияда, істерді жүргізу заңдарында көрсетілген мына қағидаттар құқықтық шектеулер болады: *кінәсіздік презумпциясы, қорғалуға құқықты болу, азаматтардың заң мен сот алдында тең құқықтылығы, сот ісін жүргізудің жария және жарыссөз түрінде болуға тиістілігі, сотқа қарсылық білдіру және т.с.с.* жатады.

Импичмент – дегеніміз жоғары лауазымды тұлғаға сенімсіздік білдіру, оны лауазымнан тайдыру, оны заң алдындағы жауаптылыққа тарту.

Мемлекет пен тұлғаның (адамның) *өзара жауаптылығы қағидатын* түбегейлі қарастырған жөн. Бұл қағидатта мемлекет – саяси биліктің сақтаушысы ретінде мемлекет пен азамат арасындағы қатынастардың өнегелік құқықтық бастауларын білдіреді. Ал азамат болса сол қатынастардың іске асырылуы кезіндегі қатысушысы болып табылады.

Мемлекет қоғам мен жеке тұлғаның бостандықтарын заңдар арқылы арнайы белгілей отырып, сонымен бірге мемлекет өзінің де әрекет ету шектерін белгілейді. Заңдар арқылы мемлекет өзіне міндеттерді қабылдауы тиіс. Бұл міндеттер мемлекетке оның азаматтар, қоғамдық ұйымдар мен басқа мемлекеттермен болатын қатынастарында әділеттілік пен тең құқықтылықты қамтамасыз ету үшін қажет.

Мемлекеттік органдар құқыққа тәуелділікте бағынышты бола тұрып, оның ұйғарымдарын бұза алмайды, ал оның ұйғарымдарын бұзғаны немесе орындамағаны үшін жауапты болады.

Заңның мемлекеттік билік үшін міндеттілігі кепілдер жүйесі арқылы қамтамасыз етіледі, ал мұның өзі әкімшілік тарапынан зорлықтардың болуына жол бермейді. Мұндайларға Үкіметтің өкілді органдар алдында жауапты болуы, мемлекеттің әртүрлі деңгейдегі лауазымды тұлғаларының нақты адамдардың құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтіргені үшін, билігін асыра пайдаланғаны, қызмет бабын бас пайдасына пайдаланғаны үшін импичмент және т.б. түрдегі тәртіптік, азаматтық құқықтық немесе қылмыстық жауаптылыққа тартылатындығының заңдарда көрсетілулері жатады.

Мемлекеттік құрылымдардың міндеттемелерін орындау барысын көпшілік (қоғам) тарапынан бақылау (қадағалау) нысандары *референдум, сұрау салу, сайлаушыларының* алдында депутаттардың есеп берулері халық алдында әкімдердің есеп берулері түрінде болуы мүмкін. Жеке тұлғаның мемлекет алдындағы жауаптылығы да сондай құқықтық бастаулар негізінде құрылады. Мемлекеттік көндіруді қолдану құқықтық сипат түрінде жүргізілуі тиіс, тұлға бостандығының мөлшер шамасы сақталып, ол өз қалпын бұзбауы тиіс, ол тұлғаның құқық бұзушылығы мөлшерінен аспауы және жасаған құқық бұзушылығына сай қатаң жазалы болуы тиіс. Сонымен мемлекет пен тұлға араларындағы қатынастар өзара жауаптылық негізінде жүзеге асырылуы тиіс.

Құқықтық мемлекеттің басты белгілерінің бірі *азаматтық қоғамның* орнығуы болып табылады.

Азаматтық қоғам дегеніміз имандылық, өнегелік, діни, ұлттық, әлеуметтік-экономикалық, отбасылық қатынастар мен институттардың жиынтығы, осылардың көмегі арқылы жеке адамдар мен олардың топтарының мүдделері қанағаттандырылады.

Азаматтық қоғам құқықтық мемлекеттің негізі болып табылады. Азаматтық қоғам болмаса құқықтық мемлекет те болмайды.

"Азаматтық қоғам" ұғымын өткен замандардың ұлы ойшылдары Аристотель, Цицерон, Г.Гроций, Т.Гоббс, Дж.Локк, Гегель, К.Маркс және т.б. тұжырымдаған болатын.

Азаматтық қоғамның негізгі идеясы адамның қоғамдағы басымдылық идеясы, адамның дербестік идеясы, өз әрекеттерін құқықты құрмет тұта отырып, ең алдымен өнеге мен имандылық қағидаттарына сүйене отырып жүзеге асыруға қабілетті болу идеясы. Сонымен бірге, азаматтық қоғамның болмысына мемлекет араласпауы тиіс, ал оның араласуы тек құқық бұзушылық болған жағдайда ғана болуы мүмкін.

Егер де азаматтық қоғамның толық сипаттамасын жасауға талпынар болсақ, онда – азаматтық қоғам дегеніміз нақты адамға арнайы бағытталған, оның бойында құқықтық дәстүрлер мен заңдарға, жалпы ізгілік, имандылық, өнегелік идеяларына (мұраттарына) құрмет сезімін тудыратын, шығармашылық және кәсіпкерлік істер азаттығын (бостандығын) қамтамасыз ететін, ондай істерде сәттілікке жетуге мүмкіндіктер жасайтын, адам мен азамат құқықтарын жүзеге асыруда мемлекет әрекеттерін шектеу мен қадағалаудың тетіктерін (механизмдерін) табиғи түрде байланысты етіп жасайтын азат демократиялық құқықтық қоғам.

- Құқықтық мемлекеттің мәні мен белгілері

Құқықтық мемлекет – жеке адам мен қоғам мүддесін қорғайтын, заң үстемдігі мен құқық принциптеріне негізделген мемлекет. Ол заңның үстемдігін, биліктің шектелуін және азаматтардың құқықтарының қорғалуын қамтамасыз етеді. Мұндай мемлекетте заң бәрінен жоғары тұрады және мемлекет пен қоғамның барлық институттары заңға бағынады.

Құқықтық мемлекеттің негізгі белгілері мыналар:

1. Заңның үстемдігі. Мемлекеттегі барлық билік пен басқару заңға бағынады. Заңнан жоғары ешкім жоқ.
2. Адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының қорғалуы. Әрбір тұлға өзінің заңды мүддесін сот арқылы қорғай алады.

3. Мемлекеттік биліктің бөлінуі. Билік тармақтарының (заң шығарушы, атқарушы және сот) өзара тежемелік және тепе-теңдік жүйесі қамтамасыз етіледі.
4. Мемлекет пен азаматтың өзара жауаптылығы. Мемлекет азаматтың құқығын бұзса, ол жауап береді; ал азамат өз міндетін орындамаса, заң алдында жауапты.
5. Қоғамның құқықтық мәдениетінің жоғары болуы.
6. Сот билігінің тәуелсіздігі.
7. Антимонополиялық жүйенің тұрақты жұмыс істеуі.

Бұл белгілердің барлығы бір-бірімен өзара тығыз байланыста және толық жүзеге асқанда ғана мемлекет шынайы құқықтық сипат алады.

• Құқықтық мемлекеттің қағидаттары

Құқықтық мемлекеттің негізін құрайтын қағидаттар қоғамның демократиялық дамуының кепілі болып табылады. Олардың ең бастысы:

а) Құқықтың басымдығы.

Мемлекеттегі барлық қатынастар заңға сүйеніп реттеледі. Мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғалар заңмен тыйым салынбаған әрекеттерді ғана орындай алады.

б) Адам мен азаматтың құқықтық қорғалуы.

Адамның өмірі, ар-намысы, бостандығы және меншігі ең жоғары құндылық ретінде танылып, олардың бұзылуына жол берілмейді.

в) Мемлекеттік биліктің бөлінуі.

Билік үш тармаққа бөлініп, олардың бір-біріне тәуелді болмауы және өзара тепе-тең болуы қамтамасыз етіледі.

г) Заң үстемдігі және құқық пен заңның бірлігі.

Құқық нормалары мемлекеттің барлық органдары мен лауазымды тұлғаларына міндетті.

д) Мемлекет пен азаматтың өзара жауаптылығы.

Мемлекет өз азаматтарының алдындағы міндетін орындай отырып, олардың да құқықтық жауапкершілігін талап етеді.

е) Қоғамның құқықтық мәдениетінің жоғары деңгейі.

Құқықтық мемлекет тек заңдармен ғана емес, азаматтардың құқықтық санасы мен мәдениеті арқылы да қалыптасады.

- Билік бөлінісі және тежемелік–тепе-теңдік жүйесі

Құқықтық мемлекеттің негізгі қағидаттарының бірі — биліктің бөлінуі. Бұл идеяны алғаш рет ағылшын философы Джон Локк, кейін француз ойшылы Ш.Л. Монтескье терең негіздеді. Монтескьенің “Заң рухы туралы” еңбегінде айтылғандай, биліктің бір қолда шоғырлануы деспотия мен зорлыққа алып келеді. Сондықтан билік үш тармаққа бөлінуі тиіс:

1. Заң шығарушы билік – қоғам дамуының негізгі бағыттарын анықтайтын заңдарды қабылдайды (Қазақстанда бұл функция Парламентке жүктелген).
2. Атқарушы билік – қабылданған заңдарды жүзеге асырады (Қазақстанда Үкімет пен Президент).
3. Сот билігі – заңдардың орындалуын қадағалап, әділ шешім шығарады (Қазақстанда Жоғарғы Сот пен Конституциялық Сот).

Билік тармақтарының арасындағы “тежемелік және тепе-теңдік” механизмі олардың өзара бақылауын қамтамасыз етеді. Мысалы, Президент Парламент қабылдаған заңға вето қоя алады, ал Парламент өз кезегінде Үкіметке сенімсіздік білдіру вотумын жариялай алады. Мұндай жүйе биліктің монополиялануына жол бермейді, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғайды.

- Мемлекет пен жеке тұлғаның өзара жауаптылығы

Құқықтық мемлекетте мемлекет пен азаматтың өзара жауаптылығы қағидаты аса маңызды орын алады. Бұл қағидат бойынша:

- Мемлекет өз азаматтарының құқықтарын қорғауға, әділ сот төрелігін қамтамасыз етуге және әлеуметтік кепілдіктер беруге міндетті.
- Азаматтар заңдарды орындауға, басқа адамдардың құқықтарын құрметтеуге, қоғам мүддесіне сай әрекет етуге тиіс.

Егер мемлекет өз міндетін орындамаса, азамат оны заңды жолмен жауапқа тарта алады. Ал егер азамат өз міндетін бұзса, ол да заң алдында жауап береді. Бұл өзара жауаптылық қоғамдағы әділеттіліктің және сенімнің негізгі кепілі болып саналады.

- Азаматтық қоғамның мазмұны мен құрылымы

Азаматтық қоғам – бұл жеке адамдар мен олардың бірлестіктерінің, қоғамдық ұйымдар мен қозғалыстардың мемлекеттен тәуелсіз әрекет ете алатын жүйесі. Ол өнегелік, діни, ұлттық, әлеуметтік-экономикалық және отбасылық қатынастардың жиынтығы ретінде көрінеді.

Азаматтық қоғамның негізгі институттарына мыналар жатады:

- отбасы және оның ұйымдары;
- қоғамдық бірлестіктер мен үкіметтік емес ұйымдар;
- бұқаралық ақпарат құралдары;
- кәсіподақтар мен кәсіпкерлік ұйымдар;
- саяси партиялар мен қозғалыстар;
- жеке меншік пен нарықтық қатынастар.

Азаматтық қоғам — мемлекеттің баламасы емес, оның серіктесі. Ол мемлекет билігінің шектен тыс күшеюін болдырмайды, қоғамдық бақылау орнатады және демократиялық процестердің тұрақтылығын қамтамасыз етеді.

• Азаматтық қоғам мен құқықтық мемлекеттің өзара байланысы

Азаматтық қоғам мен құқықтық мемлекет — бірін-бірі толықтыратын жүйелер. Құқықтық мемлекет азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғап, әділетті құқықтық тәртіп орнатса, азаматтық қоғам осы құқықтардың жүзеге асуын қамтамасыз етеді. Азаматтық қоғамсыз құқықтық мемлекет болмайды, өйткені азаматтық белсенділік пен қоғамдық бақылау болмаса, заңның үстемдігі де әлсірейді. Ал құқықтық мемлекетсіз азаматтық қоғам өз дамуын толық жүзеге асыра алмайды, себебі құқықтық кепілдіктер мен әділетті сот жүйесі болмаса, азаматтардың еркіндігі қорғалмайды.

• Қазақстан Республикасында құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамның дамуы

Қазақстанда құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғам құру процесі тәуелсіздік жылдарынан бері дәйекті түрде жүргізіліп келеді.

1995 жылғы Қазақстан Республикасының Конституциясы елімізді демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде бекітті.

Мемлекет адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын ең жоғары құндылық деп таниды (Конституцияның 1-бабы). Бұл қағидаттар еліміздің

саяси, құқықтық және әлеуметтік өмірін қалыптастыруда басты бағдар болды.

Құқықтық мемлекеттің қалыптасуының негізгі бағыттары:

1. Сот жүйесін реформалау және оның тәуелсіздігін күшейту;
2. Мемлекеттік басқаруда ашықтық пен жауаптылықты арттыру;
3. Азаматтардың конституциялық құқықтарын қорғауды жетілдіру;
4. Заң үстемдігін қамтамасыз ету және құқықтық мәдениетті көтеру;
5. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес жүйесін күшейту.

Азаматтық қоғамның дамуының негізгі бағыттары:

1. Үкіметтік емес ұйымдар мен қоғамдық кеңестердің қызметін кеңейту;
2. Азаматтардың жергілікті басқаруға қатысу мүмкіндігін арттыру;
3. Бұқаралық ақпарат құралдарының тәуелсіздігін қамтамасыз ету;
4. Азаматтық бастамаларды қолдау және гранттық жүйені жетілдіру.

Қазақстанда бүгінде мыңдаған үкіметтік емес ұйымдар тіркелген. Олар экология, жастар саясаты, адам құқықтарын қорғау, гендерлік теңдік және әлеуметтік сала бағыттарында белсенді жұмыс жүргізуде.

Құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғам — бір-бірінен ажырамайтын ұғымдар. Құқықтық мемлекет азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын заң арқылы қорғаса, азаматтық қоғам — осы құқықтардың шынайы жүзеге асуына мүмкіндік беретін тетік. Мұндай қоғамда мемлекет пен халық арасындағы қатынас өзара сенім мен жауаптылыққа негізделеді. Азамат өз құқығын біліп, оны қорғауға ұмтылған жағдайда ғана қоғам шынайы демократиялық сипатқа ие болады. Қазақстанның стратегиялық мақсаты — құқықтық, демократиялық, әділетті және өркениетті мемлекет құру. Бұл жолда азаматтық қоғамның белсенді дамуы, құқықтық мәдениеттің артуы және заңның үстемдігі — табысты болашақтың басты кепілі.

Бақылау сұрақтары

1. Құқықтық мемлекеттің ұғымын ашыңыз
2. Азаматтық қоғамның түсінігін беріңіз

Тест сұрақтары

1. Құқықтық мемлекеттің басты қағидатының бірі:

- A) Мемлекеттің барлық билікті иеленуі
- B) Заң үстемдігі және құқықтың басымдығы
- C) Биліктің шоғырлануы
- D) Тұлғаның еркіндігін шектеу

2. Билік бөлінісі қағидаты нені білдіреді?

- A) Барлық биліктің Президент қолында болуы
- B) Биліктің заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтарына бөлінуі
- C) Тек соттың үстемдігін
- D) Әскери басқаруды

3. Азаматтық қоғамның негізгі институттарына не жатады?

- A) Соттар мен прокуратура
- B) Қоғамдық ұйымдар, БАҚ, отбасы, кәсіподақтар
- C) Мемлекеттік органдар
- D) Әкімшілік билік

4. Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес, Қазақстан қандай мемлекет болып табылады?

- A) Абсолютті монархия
- B) Діни мемлекет
- C) Демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет
- D) Авторитарлық режим

5. Құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамның өзара байланысы неде көрінеді?

- A) Мемлекеттің қоғамды толық бақылауы

- В) Азаматтардың биліктен тәуелсіздігі
- С) Өзара бақылау және құқықтардың қамтамасыз етілуі
- Д) Тұлғаның мемлекетке бағынуы

Әдебиеттер: Арнайы:

1. Сапарғалиев Г.С. Ибраева А.С. Мемлекет және құқық теориясы. Астана, Фолиант баспасы 2007.
2. Жоламан Қ.Д. Мемлекет және құқық теориясы. Алматы “Эверо”. 2004.
3. Абдрасулов Е.Б. Толкование закона и норм Конституции: теория, опыт, процедура. Алматы. 2002.
4. Алексеев С.С. Теория права. М.1996
5. Алексеев С.С. Право на пороге нового тысячелетия. М.: Статут, 2000
6. Ағдарбеков Т. Құқық және мемлекет теориясы. Оқулық. Қарағанды. Болашақ баспасы. 2000.
7. Жоламан Д. Мухтарова А.К. Тәукелев А.Н. Мемлекет және құқық теориясы. Алматы. 1999
8. Жүнісова Ж.Х. Қазақстан Республикасы: Президент, Демократияның институттары. Алматы, 1996.

Қосымша:

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстанның болашағы оның идеялық бірлігінде. Алматы. 1993.
2. Нурпеисов Е.К. Психология правомерного поведения. Алма-Ата. Наука (КазССР). 1984
3. Сартаев С.С. Дар мен ар алдындағы сөз. Алматы. 2001.
4. Сартаев С.С. Некоторые вопросы истории и теории правового государства // Известия Академии наук Казахской ССР. Серия общественных наук. 1989. № 5
5. Соловьев Э.Ю. Правовой нигилизм и гуманистический смысл права // Квинтэссенция. Философский альманах. М. 1990